

נעמי, אשתו של אלימלך

העובדה שנעמי לא מתה בפסקת הפתיחה לא אומרת שהיא לא נענשה. בסופו של דבר, הטקסט מתאר את נעמי כבודדה, חסרת כל ומרירה. המדרש מציע כי העובדה שהיא חסרת כל נובעת אף היא מהתערבות אלוהית:

אני מלאה הלכתי, מכאן מצינו שהיתה עשירה ומלאה. ומי גרם לה שירדה מנכסיה ומת בעלה ובניה, צרת עין שהיה בהן (רות וטא א כ).

ואכן, נעמי עצמה מתייחסת למצבה כמשהו שנגזר עליה מידי שמים, כפי שהיא מציינת כמה פעמים:

כִּי יִצְאָה בִּי יַד ה' (רות א יג).

כִּי הִמְרֵ שְׂדֵי לִי מְאֹד (רות א כ).

וְשֵׁדֵי הָרַע לִי (רות א כא).

כיצד נוכל ליישב בין גישות סותרות אלה? האם נעמי עד כדי כך לא מעורבת בהחלטות המשפחה, שאין לה שום תפקיד בעזיבת המשפחה את בית לחם במהלך הרעב? או שמא נעמי אשמה באותם אישומים אותם מעלים המדרשים כנגד בעלה ובניה? האם ישנו רמז טקסטואלי שעשוי לעזור לנו לקבוע האם נעמי אשמה או חפה מפשע בנוגע לעזיבת המשפחה את הארץ?

מלים נרדפות: גור, ישב, היה

בחינה קצרה של הפעלים המופיעים בתחילת המגילה עשויה לסייע להשיב על השאלות לעיל. הכתוב עושה שימוש בשלושה שורשים שונים על מנת לציין את שהות המשפחה במואב: ג'ר, י'ש, ו'ה. כל אחד מהשורשים הללו מסמל סוג אחר של שהיה. י'ש"ב משמעותו ישיבה או מגורים, והוא מסמל התיישבות קבע.² השורש ג'ר דומה אטימולוגית למילה גר, שמשמעותה זר, והוא מסמל מגורי ארעי.³ השורש ה'ה מציין קיום אנושי. כאשר נעשה בו שימוש על מנת להתייחס לשהותו של אדם במקום מסוים, הוא עשוי לציין שהות פאסיבית, לעתים אפילו בניגוד

בחנו בעבר את מגוון הגישות המתארות את חטאי אלימלך ובניו. נראה כי היעלמותם המוקדמת מהסיפור מצביעה על כך שהם לא ראויים לקחת חלק ביצירת המלוכה, אליה שואפת המגילה. עם זאת, ישנה דמות אחת מביתו של אלימלך שממשיכה לתפקד כדמות מרכזית במגילה – נעמי. היא הדמות הראשית של הפרק הראשון, והחלטותיה, מצב הרוח שלה והקשרים שלה עומדים במרכז.

בשיעור זה, אתחיל להתמקד בדמותה של נעמי. האם לנעמי יש חלק בעזיבת המשפחה למואב? האם העובדה שהיא נותרה בחיים מסמלת את ערכה? לאחר מכן אבחן את האופן בו הטקסט מתאר את שובה של נעמי לבית לחם, ואראה כיצד תיאור זה מספק רמזים להבנה עמוקה יותר של דמותה של נעמי.

האם נעמי חטאה כשעזבה את בית לחם?

רש"י מציע הוכחה טקסטואלית לכך שנעמי לא נושאת בשום אחריות למעבר משפחתה למואב בימי הרעב:

ואמר איש נעמי כלומר לפי שהוא היה איש נעמי ושולט עליה והיא טפלה לו לכן פגעה בו מדת הדין ולא בה (רש"י רות א ג).

עם זאת, אנשי בית לחם אינם ממהרים לסלוח. קבלת הפנים הצוננת שמקבלת נעמי כשהיא שבה לבית לחם לאחר היעדרות ארוכה מורכבת משתי מלים בלבד, "הזאת נעמי". אחד המדרשים, כפי שנראה, מבין את התגובה כהערה צורבת, אולי צבועה בשמחה לאיד, המתייחסת להבדל שבין עזיבתה האריסטוקרטית של נעמי את העיר לבין חזרתה המשפילה.

מדרשים אחרים, מוכרים פחות, אינם פוטרם את נעמי מאחריות וטוענים כי היא ראויה לעונש בדיוק כמו שאר משפחתה:

מה צריך הכתוב להכריז עליו ועל אשתו ובניו, לפי שלא היו מעכבים זה את זה מצרות עין שהיתה בכולן בזמן שהאיש רוצה ואשה ובניה אינם רוצים או איפכא הגזרה מסתלקת, אבל בזמן שאין אחד מעכב על חברו הגזרה חלה עליה (ילקוט שמעוני רות סימן תקצט).

בתחלה מתו סוסיהם וגמליהם וחמוריהם, ואחר כך מת הוא, שנ' וימת אלימלך איש נעמי. ואחר כך מתו שני בניו, וימותו גם שניהם מחלון וכליון. ואחר כך מתה היא (פסיקתא דרב כהנא ז י).¹

השמטת השורה הזו הגיונית, שכן נעמי מתה שנים רבות לאחר מכן. גרסה אחרת של המדרש מסתיימת כך: "ותשאר האשה, א"ר חנינא נעשתה שירי שירים" (רות רבה ב). זהו תיאור מהימן יותר של עונשה של נעמי.

2. ראו בראשית לו ח; נ כב.

3. ראו לדוגמה בראשית יב י. ראו גם בראשית מז ד ודברים כו ה, ואת הציטוט המקביל מההגדה: "מלמד שלא שירד יעקב אבינו להשתקע במצרים אלא לגור שם". ראו כלי יקר על בראשית מז כז, המעיר באופן דומה על ההבדלים בין השורשים ג'ר ו'ש"ב.

1. בעוד גרסה זו מופיעה בפסיקתא דרב כהנא, גרסאות אחרות של אותו מדרש (ויקרא רבה ז ד, רות רבה ב י), משמיטים את השורה האחרונה, ממנה עולה כי מותה העתידי של נעמי היווה חלק מעונשה של המשפחה.

החלטתה של נעמי לשוב לבית לחם מונעת על-ידי הדיווח לפיו "פקד ה' את עמו לתת להם לחם". ממבט ראשון נראה כי החלטתה הינה פרקטית, מבוססת על שיקולים כלכליים. אפילו אם נעמי השתוקקה לשוב לבית לחם לאחר מות בעלה ושני בניה, חזרה למצב של רעב עשויה להיות קשה עבור נעמי האלמנה, ללא בניה שיתמכו בה. כך, נראה כי נעמי חיכתה עד לתום הרעב בטרם שבה.

עם זאת, עלינו לשים לב לתיאור הדיווח שמוביל לחזרתה. תפקידו של ה' הוא זה שמודגש, ולא הלחם עצמו. היא שומעת, ראשית ובעיקר, כי "פקד ה' את עמו", ורק לאחר מכן את "לתת להם לחם".⁶ השורש בו נעשה שימוש על מנת לציין את פעולתו של הקב"ה, פק"ד, משמש לעתים קרובות לתיאור מעורבות ישירה של ה' עם עמו, הן למען ענישה והן למען מתן פרס.⁷ צורת השייכות בה מתוארים אנשי האל- "עמו" מצביעה על אל- מעורב, אחד הפועל כתוצאה ממערכת היחסים שלו עם עמו. נסיבה זו, לא נראה כי השיקול העיקרי של נעמי הוא השיקול הפרקטי, אלא דווקא השיקול התיאולוגי. נעמי חוזרת לבית לחם כאשר היא מבחינה שהקב"ה חידש את הקשר עם עמו.⁸

תיאור טקסטואלי זה של נעמי עולה בקנה אחד עם הצגתה בספרות הרבנית כדמות צדיקה, המונעת לעתים קרובות משיקולים דתיים:

ותאמר רות אל תפגעי בי לעזבך לשוב מאחריך, מהו אל תפגעי בי, אמרה לה לא תחטא עלי לא תסבין פגעיק מני, לעזבך לשוב מאחריך, מכל מקום דעתי להתגייר אלא מוטב על ידך ולא ע"י אחרת כיון ששמעה נעמי כך התחילה סודרת לה הלכות גרים (רות רבה ב כב).

כ"ג נשים ישרות גדולות בצדקות היו בישראל, ואלו הן: שרה רבקה רחל ולאה, יוכבד מרים, ה' בנות צלפחד, דבורה, אשת מנוח, חנה, אביגיל, אשה התקועית היא אשה חכמה, האלמנה של אליהו, השונמית, יהושבע, חולדה, נעמי... (אוצר המדרשים אייזנשטיין עמ' 486).

תיאור החוזר על עצמו

שני הפסוקים המתארים את עזיבתה של נעמי את מואב חוזרים זה על זה. שני פסוקים אלה מכילים ארבעה פעלים: "ותקום", "ותשוב", "ותצא" ו"ותלכנה", כל אחד מהם היה מספק לבדו על מנת לתאר את עזיבתה של נעמי. המדרש

לרצונו של האדם, כתוצאה מגורמים חיצוניים שאינם בשליטתו.⁴

וְהָיָה בַיּוֹם שֶׁפֶט הַשְּׁפָטִים וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל אִישׁ מִבֵּית לָחֶם יְהוּדָה לְגוֹר בְּשָׂדֵי מוֹאָב הוּא וְאִשְׁתּוֹ וּשְׁנֵי בָנָיו. וְשֵׁם הָאִישׁ אֱלִמְלֵךְ וְשֵׁם אִשְׁתּוֹ נְעֹמִי וְשֵׁם שְׁנֵי בָנָיו מַחְלוֹן וְכַלְיוֹן אֶפְרָתִים מִבֵּית לָחֶם יְהוּדָה וַיָּבֹאוּ שָׂדֵי מוֹאָב וַיְהִי שָׁם. וַיָּמָת אֱלִמְלֵךְ אִישׁ נְעֹמִי וַתֵּשְׂאָר הִיא וּשְׁנֵי בָנֶיהָ. וַיֵּשְׂאוּ לָהֶם נָשִׁים מְאֻבּוֹת שֵׁם הָאֶחָת עֶרְפָּה וְשֵׁם הַשְּׁנִית רֹת וַיֵּשְׁבוּ שָׁם כְּעֶשֶׂר שָׁנִים. (רות א א-ד).

מגילת רות נפתחת באדם הלוקח את משפחתו למסע למואב, על מנת לגור שם, לחיות שם באופן זמני. ככל הנראה אלימלך מתכנן להישאר במואב רק לאורך תקופת הרעב, ולאחר מכן הוא בכוונתו לשוב לבית לחם.⁵ ברגע בו הגיעו למואב, מתאר אותם המקרא במילה "ויהיו" – הם נמצאים שם, כך שאורך תקופת הרעב הוא זה שיקבע את שהותם במקום. רק לאחר שהאב מת והבנים מתחתנים עם נשים מואביות מתאר הכתוב כי הם התיישבו במואב – "וישבו".

ומה בנוגע לנעמי עצמה? מותם של בניה, בנוסף לידיעות לפיהן תם הרעב בבית לחם, מזרז את חזרתה המידית לעיר. התיאור של נעמי העוזבת את מואב מציע מבט מרתק בנוגע לגישה ביחס להחלטת המשפחה להתגורר במואב:

וַתֵּצֵא מִן הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הִיְתָה שָׁמָּה (רות א ז).

הפועל "היתה", בו נעשה שימוש על-מנת לתאר את שהותה של נעמי במואב, מרמז כי היא פשוט הייתה שם. היא הייתה שם באופן פסיבי, מחויבת להישאר שם בשל גורמים חיצוניים שלא היו בשליטתה (הרעב ונישואי בניה לנשים מקומיות). הניתוח הטקסטואלי של הפעלים מאפשר לנו להניח שנעמי מעולם לא השתלבה במואב, מעולם לא התכוונה להישאר שם, וככל הנראה לא הייתה מעורבת בהחלטה הראשונית לעזוב את בית לחם. מעורבותה של נעמי בעזיבת בית לחם בעת הרעב היא מינימלית. עם זאת, פרשנים רבים משמרים את העמימות בנושא, ומאפשרים ניתוחים שונים לדמותה של נעמי.

שובה של נעמי

וְתָקַם הִיא וְכַלְתִּיהָ וַתֵּשֶׁב מִשְׂדֵי מוֹאָב כִּי שָׁמְעָה בְּשִׂדָה מוֹאָב כִּי פָקַד ה' אֶת עַמּוֹ לְתַת לָהֶם לָחֶם. וַתֵּצֵא מִן הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הִיְתָה שָׁמָּה וַשְּׁתִי כַלְתִּיהָ עִמָּה וַתִּלְכְּנָה בְּדֶרֶךְ לָשׁוּב אֶל אֶרֶץ יְהוּדָה. (רות א ו-י).

6. אעיר כאן בקצרה כי זהו המופע הראשון של הקב"ה במגילה, הופעה המדגישה את מעורבותו בענייני האומה. אשוב לנקודה זו מאוחר יותר, כאשר נבחן את טיב תפקידו של ה' במגילה.

7. ישנן דוגמאות רבות לשימוש בפועל זה. לשימוש ענישתי, ראו שמות כ ד; ויקרא יח כה; שמואל א טו ב; ישעיהו י יב; ירמיהו ה ט; יד י. לשימוש המתאר פרס אלוקי, ראו בראשית כא א; נ כד; שמואל א ב כא. לרשימה נרחבת יותר של השימושים השונים בשורש פק"ד, ראו פסיקתא דרב כהנא (מהדורת איש שלום) מד.

8. ראו המלבי"ם על רות א ו, הנוקט בגישה זו.

4. ראו לדוגמה בראשית מ ד, שם אנשים האסורים בבית הכלא מתוארים ב"ויהיו שם".

5. בהתבסס על רות ד ג-ד, הרב יעקב מדן, בספרו תקווה ממעמקים: עיון במגילת רות (2007) עמ' 16-17, טוען כי אלימלך מכר את אדמתו לפני שהמשפחה עזבה את בית לחם, ובכך הראה כי אין בכוונתו לחזור. לדעתי, בעוד הפסוק בפרק ד' הוא תמוה, השימוש בפועל "לגור" ברות א ב מותיר ספק קטן מאוד בנוגע לכוונתו המקורית של אלימלך. אתיחס לפסוק התמוה ברות ד ג-ד בשיעור מאוחר יותר.

נעמי לא מצפה לקבלת פנים חמה עם שובה, והיא אכן לא זוכה לאחת. יחד עם התרגשותה של נעמי, מעורבבים גם רגשות אחרים: פחד, אשמה, בושה וכאב.

על מנת לתמוך בקריאה זו, נפנה לדוגמה מקראית אחרת בה פעלים של עזיבה חוזרים על עצמם, כפי שצוין הן במדרשים והן על ידי רש"י. כשיעקב עוזב את אביו על מנת ללכת לחרן, עזיבתו מתוארת כמה פעמים, על ידי שימוש בפעלים החוזרים על עצמם:

וַיִּשְׁלַח יַעֲקֹב אֶת יְעֻבָּב וְיִלְךָ פְּדָנָה אָרָם... וַיִּשְׁמַע יַעֲקֹב אֶל אָבִיו וְאֶל אִמּוֹ וַיִּלְךָ פְּדָנָה אָרָם... וַיֵּצֵא יַעֲקֹב מִבְּאֵר שֶׁבַע וַיִּלְךָ חָרָן (בראשית כח ה-ז).

גם המדרש וגם רש"י מצביעים על האנלוגיה בין עזיבתו החוזרת של יעקב לבין עזיבתו החוזרת על עצמה של נעמי, ומציינים רעיון זה להסבר בשני המקרים: עזיבתו של אדם צדיק הינה בעלת השפעה על העיר. על אף גישה זו, נראה כי ישנה עמימות דומה גם בסיפור עזיבתו של יעקב את באר שבע, כפי שצוין לעיל. אכן, אין צורך להסביר את להיטותו של יעקב לעזוב. עשו זועם ומסוכן. יעקב חייב לברוח במהירות וללא היסוס אם הוא רוצה לשרוד. ועדיין, כיצד הוא יכול שלא להסס? אורכו של המסע הוא אינסופי (עד אֲשֶׁר תָּשׁוּב חַמַּת אֶחָד),¹⁰ וייתכן כי הוא לעולם לא ישוב למולדתו או יראה את הוריו.¹¹ מעבר לכך, הוא לא יכול להיות בטוח שגירושו מהארץ המובטחת אינו עונש מאביו על מעשה התרמית האחרון. יעקב בוודאי חשד שהוא מורחק בכוונה מהארץ המובטחת, על מנת להבהיר לו שהוא איבד את ירושתו על הארץ.¹² ואכן, עזיבתו של יעקב, כמו זו של נעמי, מלאה במתחים, עמימות ומורכבויות, הבאים לידי ביטוי בפעלים החוזרים על עצמם המתארים את כל אחד ממעשי העזיבה.

בשיעור זה הצענו בחינה ראשונית לדמותה המורכבת של נעמי. מהפסוקים הפותחים, לא ברור האם יש לשפוט את נעמי לרעה בשל פשעה של המשפחה שעזבה את הארץ. הפסוקים המאוחרים יותר, המתארים את חזרתה בסופו של דבר לבית לחם, מעורפלים באותה מידה, ומאפשרים קריאות מרובות של מניעה לשוב הביתה ושל הגישות הרגשות שליוו את חזרתה. על אף שצינו את נטייתו של הטקסט בכל אחד מהמקרים, נראה כי הוא שומר על אמביוולנטיות גלויה בנוגע לדמותה של נעמי. אמביוולנטיות זו באה לידי ביטוי גם במקורות חז"ל.

נראה לי כי האמביוולנטיות האופפת את אישיותה של נעמי הופכת אותה לדמות המעניינת ביותר במגילה. ברצוני להציע כי אנו תופשים את נעמי כמראה לאומה היהודית באותה תקופה. הקביעה כי העם אשם במהלך תקופת השופטים קשה כקביעת האשמה של נעמי. מי בסופו של

מעלה תהיה בנוגע לצורך לתאר את עזיבתה של נעמי מלכתחילה:

ותצא מן המקום אשר היתה שמה, ותצא, וכי לא יצאתה משם אלא היא והלא כמה גמלים יצאו כמה חמרים יצאו ואת אמרת ותצא, ר' עזריה בשם ר' יהודה בר' סימון גדול שבעיר הוא זיוה והוא הודה והוא הדרה והוא שבחה, פנה משם פנה זיוה פנה הודה פנה הדרה פנה שבחה (רות רבה ב ז).

מדוע, אם כן, נדרש לתאר את עזיבתה של נעמי את העיר? שהרי מספיק היה לציין את שובה לבית לחם. המדרש מציע כי לעזיבתה של נעמי הייתה השפעה על העיר, שהדרה פחת בשל היעדרותה של נעמי.

רש"י אימץ את המדרש הזה על מנת להסביר את החזרה שבפסוקים:

ותצא מן המקום - למה נאמר הרי כבר נאמר ותשב משדה מואב ומהיכן תשוב אם לא תצא מן המקום שהיתה שם אלא מגיד שיציאת צדיק מן המקום ניכרת ועושה רושם פנה זיוה פנה הדרה פנה שבחה של עיר וכן יוצא יעקב מבאר שבע (רש"י רות א ז).

ברצוני להוסיף נקודה ספרותית לדיון. לעתים קרובות, פעלים-חוזרים מסמלים דחיפות והתרגשות, התלהבות נרגשת האופפת את פעולתו של האדם.⁹ ניתן רק לדמיין את הציפיה הנרגשת שוודאי ליוותה את החלטתה של נעמי לעזוב את שדות מואב. כפי שצוין קודם לכן, הפועל המתאר את שהייתה במואב מרמז שהיא לא הייתה שם מרצונה האישי. נעמי, שנגררה אחר בעלה, כבולה בנסיבות שמעבר לשליטתה, ודאי הייתה נחושה לשוב לעיר מולדתה.

עם זאת, ריבוי הפעלים המתארים את עזיבתה של נעמי עשויים להתפרש באופן הפוך לגמרי. פעלים אלה, החוזרים על תיאור פעולת עזיבת שדות מואב עשויים לסמל כמה היה זה קשה בעבור נעמי לעזוב את מואב! הפעלים המרובים יכולים לסמן שבכל פעם בה נעמי ביצעה צעד לכיוון העזיבה, היא שבה על עקבותיה, רק על-מנת לאזור כוחות ולנסות שוב לעזוב. לכן ניתן לשכתב את הפעלים בסיפור באופן הבא:

ותקם [אבל אז היא התיישבה שוב]. ותשב משדי מואב [אבל אז היא הלכה בחזרה]. ותצא מן המקום [רק על-מנת לשוב אליו]. ותלכנה בדרך...

העמימות הספרותית הזו מהווה מצג מדויק לרגשות המורכבים שוודאי ליוו את מסעה של נעמי בחזרה לבית לחם. על אף תשוקתה הברורה לשוב הביתה, נעמי בוודאי הייתה מבובלת כאשר הגיעה העת לקום ולעזוב את מואב. היא עוזבת מאחוריה את קבריהם של בעלה ובניה, על מנת לשוב לעיר אותה נטשה בשעת צרה. כשעזבה את בית לחם, היה לה הכול, ואילו עכשיו היא חוזרת כשאין לה דבר, לבד מזכרונות כואבים של עברה המאושר בבית לחם.

10. בראשית כז מד.

11. על-אף שהטקסט לא מציין מתי בדיוק מתה רבקה, לא נראה כי יעקב זכה לראות אותה שוב, דבר המצדיק את היסוסו הטבעי.

12. מסקנה זו נתמכת על ידי העובדה שאברהם העביר את הירושה רק לאחד מבניו, וכתוצאה מכך גירש את השני מביתו (בראשית כא ז).

9. דוגמאות ראיות לציין לתופעה זו מופיעות בבראשית כה לד ובשמואל א זי מח-נא.

דבר אחראי להידרדרות בספר שופטים? האם האחריות מוטלת על כתפיהם של אלו שביצעו את הזוועות כפי שהן מופיעות בעלילה, או האם העלילה מצביעה על הידרדרות חברתית כוללת? למעשה, החיים בדרך כלל סבוכים יותר מהקביעה האם מישהו אשם או זכאי. ישנה אפשרות לפיה יש לשפוט לחומרה את האומה בזמן השופטים, ולפיה היה על בניה לקבל על עצמם את האחריות להידרדרות החברה. עם זאת, ניתן להניח באותה מידה כי מרבית העם נותר מחוץ להתכתשות, ובעיקר תפש את עצמו כחסר תקווה וישע. המורכבויות הנמצאות בדמותה של נעמי מגלות את אלו של האומה, בדיוק כמו שמצבה המריר מהדהד את מצבה של האומה.

לסיום, ׀ ניתן להעיר בתקווה כי הניסיון המוצלח לבנות מחדש את משפחתה של נעמי, לשקם את שמה, ולספק לה המשכיות, יוביל במקביל לבנייתה מחדש של האומה הישראלית ושחזור זהותה ויציבותה.

• •
• כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון ולד"ר יעל ציגלר, תשע"ג •
• תרגום: נועה זתבי-רז •
• עורך: ישי גלזר •
• •
• בית המדרש הוירטואלי שלידי ישיבת הר עציון •
• האתר בעברית: <http://www.vbm-torah.org/vbm> •
• האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> •
• משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 •
• דואל: YHE@etzion.org.il •
• •